

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

1-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Sh.I.Nurmuradova	
Texnika oliy o'quv yurtlarida rus tilini o'qitish metodikasi va uni tashkil etilishi	439
R.N.Nazimov	
Pedagogik texnologiyalar va xorijiy tajribalarning xorij ta'limidagi ahamiyati va uni O'zbekistonda amalga oshirish asoslari.....	445
D.A.Raximjonova	
Ingliz tilshunosligida kompyuter dasturiy ta'minot atamalarining tuzilish xususiyatlari.	448
N.Sh.Mamadov	
Amir Temur faoliyatining yoshlarni ma'naviy kamol toptirishdagi roli	453
N.D.Djalilova	
Talabalar kommunikativ kompetentsiyani takomillashtirish videomateriallari	456
A.U.G'ofurov	
Sport turizmini rivojlantirishning tashkiliy va ijtimoiy-pedagogik asoslari	461
O.T.Karimov, F.N.Nurqulov, A.T.Djalilov	
Organik kislota tuzlari bilan modifikatsiyalangan polietilenni termik xususiyatlarini tadqiq etish	467
R.N.Muminova	
Madaniy o'simliklarni etishtirishda xlorelladan foydalanish	470
A.E.Axtyamov	
Reklama matnlarining pragmatik tahlilida tekstuallikning yettita mezonini	474
N.V.Nosirov	
Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish jarayonini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari	477
F.Yuldashev	
Abu Nasr Forobiy falsafasida aqliy bilish panteizmi.....	481
Sh.Sh.Qosimova, M.M.Darmanov	
In vitro texnologiyasi asosida maxalliy uzum navlarini ko'paytirish.	486
S.H.Po'latov	
Abu Homid al-G'azzoliy va Ibn al-Arabiy diniy-falsafiy qarashlarida tasavvuf ta'limotining rivojlanishi	490
H.A.Sulaymonov	
Xorijiy tillar grammatikasini o'qitishning umumnazariy masalalari xususida	494
N.T.Mirzaxolov	
Sun'iy intellekt – fan-texnika taraqqiyotining yuksak bosqichi (ijtimoiy-falsafiy tahlil)	498
G'.B.Samatov, S.Mo'minjonov	
Ikki atomli gazlarda tebranma-ilgarilanma energiya almashinish ehtimolligini hisoblash	502
R.Batirov	
Chaqiriqqacha bo'lgan yoshlarda harbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik konseptual xususiyatlarini rivojlantirishning samarali shakl, metod va vositalari	508
G.Kozlova	
Kompetensiyaga asoslangan yondashuvni, ta'lim standartlari va tamoyillarini amalga oshirish zarurati	512
V.Isaqov, X.Qoraboyev	
<i>Indigofera tinctoria</i> o'simligi va tuproqdagi makroelementlarning o'zgarishi.	515
R.R.Sayfullaeva, N.I.G'aybullayeva	
Salomatlik konseptining lingvomadaniy talqini.....	521
A.G'ofurov	
Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari	526
N.R.Zakirova	
Ta'limda yangi texnologiyalarning ustunliklari.....	532
I.Sharofutdinov	
Ta'limni axborotlashtirish sharoitida bo'lajak pedagoglarning akmeologik kompetentligini rivojlantirish ijtimoiy zarurat sifatida	535

**IKKI ATOMLI GAZLARDA TEBRANMA-ILGARILANMA ENERGIYA ALMASHINISH
EHTIMOLLIGINI HISOBLASH****РАСЧЕТ ВЕРОЯТНОСТИ КОЛЕБАТЕЛЬНО-ПОБУДИТЕЛЬНОГО ОБМЕНА
ЭНЕРГИЕЙ В ДВУХАТОМНЫХ ГАЗАХ****CALCULATION OF THE PROBABILITY OF VIBRATIONAL-PROMOTIONAL ENERGY
EXCHANGE IN DIATOMIC GASES****Samatov G'ulom Bozorboyevich¹, Mo'minjonov Sodiq²****¹Samatov G'ulom Bozorboyevich**

– Guliston davlat universiteti, Fizika-matematika fanlari nomzodi

²Mo'minjonov Sodiq

– Guliston davlat universiteti, Fizika yo'nalishi magistranti

Annotasiya

Maqolada ikki atomli gazlarda tebranma relaksatsiya nazariyasi qaralgan. Tebranma-ilgarilanma energiya almashinish ehtimolligini hisoblashda, yakka bina to'qnashuvlar mexanizmiga asoslanilgan. Ushbu mexanizmga tayangan holda azot gazida tebranma-ilgarilanma relaksatsiya jarayoni o'rganilgan va azot gazi uchun almashinish ehtimolligi ma'lum tempyatura intervalida hisoblangan hamda energiya almashinish ehtimolligining temperaturaga bog'lanishi o'rganilgan.

Аннотация

В статье рассмотрены теории колебательной релаксации в двухатомных газах. При вычислении вероятности колебательно-поступательного энергия обмена основывались на механизме бинарных столкновений. На основе механизма бинарных столкновений изучены процессы колебательно-поступательной релаксации и вычислены вероятности энерго-обмена, а также зависимость вероятности обмена от температуры.

Abstract

The article considers theories of vibrational relaxation in diatomic gases. When calculating the probability of vibrational-translational energy exchange, we based on the mechanism of binary collisions. On the basis of the mechanism of binary collisions, the processes of vibrational-translational relaxation were studied and the probabilities of energy exchange were calculated, as well as the dependences of the probability of exchange from temperature.

Kalit so'zlar. Relaksatsiya, erkinlik darajasi, ilgarilanma harakat, tebranma harakat, tebranma relaksatsiya, ikki atomli gazlar, tebranma-ilgarilanma relaksatsiya, binar to'qnashuvlar, Maksvell taqsimoti, Energetik sig'im.

Ключевые слова. Релаксация, степень свободы, поступательное движение, колебательное движение, колебательная релаксация, двухатомные газы, колебательная-поступательная релаксация, бинарные столкновения, распределения Максвелла, Энергетический емкость.

Key words. Relaxation, degree of freedom, translational motion, vibrational motion, vibrational relaxation, diatomic gases, vibrational-translational relaxation, binary collisions, Maxwell distributions, Energy capacity.

KIRISH

Gazlarda molekularning o'zaro to'qnashish jarayonida energiya almashinish jarayonlarini qaraymiz. Molekularning o'zaro to'qnashishlarida ularning tebranma va aylanma holatlari o'zgaradi. Bu o'zgarishlarda ichki nergiyaning ortishi (aktivatsiya) yoki ichki energiyaning kamayishi (dezaktivatsiya) sodir bo'ladi. Ilgarilanma harakat energiyasining kamayishi yuz beradi va ilgarilanma harakat teskariga o'zgarishi (VRT-jarayonlar). Agar tebranma o'tishlarda molekularning aylanma holati yetarlicha kichik o'zgarsa, bu jarayonlar tebranma va ilgarilanma energiyalarning almashinish jarayonlari VT-jarayonlar deyiladi [1,3]. VRT va VT-jarayonlar ikki atomli molekularning bir atomli molekula bilan to'qnashish jarayonida sodir bo'ladi.

Gazlarda molekularning tebranma harakat erkinlik darajalari bo'yicha energiyaning muvozanatli (yoki stasionar) taqsimotining o'rnatilishiga tebranma relaksatsiya deb ataladi.

Tebranma relaksatsiyaning ilgarilanma va aylanma relaksatsiyadan ajratib turuvchi ikkita muhim hususiyatini ta'kidlaymiz.

Birinchidan, tebranma harakat erkinlik darajalarining energetik sig'imi ilgarilanma va aylanma harakat erkinlik darajalarining energetik sig'imiga nisbatan katta [2].

Ikkinchidan, o'rtacha erkin yugirish vaqti masshtabida tebranma relaksatsiya-juda sekin jarayon hisoblanadi. Ta'kidlash kerakki, ba'zi xollarda tebranma relaksatsiyani kimyoviy reaksiyalarga nisbatan tez o'tadigan jarayon deb qarash mumkin. Xulosa qilib aytish mumkinki, birinchi yaqinlashishda tebranma relaksatsiyani yakka-lang holda qarash mumkin. Bu vaqt ichida aylanma va ilgari lanma erkinlik darajalari bo'yicha muvozanat holat o'rnatilgan, ya'ni ilgari lanma va aylanma relaksatsiya jarayonlari tugagan kimyoviy reaksiyalar esa hali boshlanmagan bo'ladi.

O'LGHASH METODLARI VA OLINGAN NATIJALAR MUHAKAMASI

Yuqoridagilarni e'tiborga olib, ushbu maqolada ikki atomli gazlarda tebranma-ilgari lanma energiya almashinish ehtimolligini ko'rib chiqamiz.

Tebranma relaksatsiyani taqqoslanarli darajada sekin jarayon ekanligi uning molekulyar kinetikada uning yuqori darajadagi rolini belgilab beradi. Tebranma relaksatsiya Gersfeld va Rays g'oyalari keyinchalik Knezer, Ziner, Landau va Teller tomonidan o'rganilib rivojlantirilgan.

Endi tebranma relaksatsiya vaqtini hisoblash masalasiga o'tamiz. Tebranma relaksatsiya vaqtini baholash maqsadida quyidagi sistemani qaraymiz. A – inert gaz atomlaridan iborat sistema (inert gaz atomi massasi m_A zarrachalar soni zichligi N_A) gaz tarkibiga relaksatsiyalanuvchi N_{BC} molekular aralashtirilgan. (Molekula massasi $m_B + m_C$, zarrachalar soni zichligi N_{BC} $N_{BC} \ll N_A$) Hamma zarrachalarning massa markazlarining ilgari lanma harakati tezliklari T - temperaturali Maksvell taqsimotiga ega. Molekulalarning tebranma harakat energiyalarining boshlang'ich taqsimoti ixtiyoriy. Faraz qilamiz, bu sistemada tebranma harakat yenergiyasi ε_V soddala relaksasion tenglama bilan ifodalanadi.

$$\frac{d\varepsilon_V}{dt} = -\frac{\varepsilon_V - \varepsilon_V^0}{\tau_{VT}} \quad (1)$$

Bu yerda ε_V -tebranma harakat energiyasining muvozanat holatdagi qiymati. Energiyaning ε_V va ε_V^0 qiymatlari birlik hajm uchun hisoblanadi. (1) tenglama tebranma relaksatsiya vaqti τ_{VT} ni aniqlaydi.

$$\tau_{VT} = \frac{\varepsilon_V^0}{\left. \frac{d\varepsilon_V}{dt} \right|_{\varepsilon_V = 0}} \quad (2)$$

Garmonik ossillyator modeli uchun

$$\varepsilon_V^0 = \hbar\omega N_{BC} \left[\exp\left(\frac{\hbar\omega}{kT}\right) - 1 \right]^{-1} \quad (3)$$

$\left. \frac{d\varepsilon_V}{dt} \right|_{\varepsilon_V = 0}$ kattalik quyidagi ifodadan topiladi.

$$\left. \frac{d\varepsilon_V}{dt} \right|_{\varepsilon_V = 0} = N_{BC} \int \Delta E_V dZ(v) \quad (4)$$

Bu yerda $dZ(\nu) = N_A d_{AB}^2 (2\pi)^{\frac{1}{2}} \left(\frac{\mu}{kT}\right)^{\frac{3}{2}} \exp\left\{-\frac{\mu\nu^2}{2kT}\right\} \nu^3 d\nu$ - birlik vaqtda BC

molekulalarning A atom bilan massa markazlari nisbiy tezligining $\nu, \nu + d\nu$ intervalidagi to'qnashishlar sonini ifodalaydi [1-2].

O'zaro to'qnashayotgan molekulalarning molekulalarning keltirilgan massasi

$$\mu = \frac{m_A(m_B + m_C)}{(m_A + m_B + m_C)} \text{ ga teng.}$$

$\Delta E_V - \nu$ nisbiy tezlik bilan harakatlanayotgan A atom bilan tebranma erkinlik darajalari uyg'onmagan BC molekulaga bitta to'qnashishda uzatilayotgan energiya. (4) ifodani quyidagicha ifodalash qulay. [12-15].

$$\left. \frac{d\varepsilon_V}{dt} \right|_{\varepsilon_V=0} = N_{BC} \int \Delta E_V dZ(\nu) \quad (5)$$

Bu yerda Z – BC molekulaning birlik vaqtdagi to'la to'qnashishlar soni.

$$\Delta E_V = Z^{-1} \int \Delta E_V dZ(\nu), \quad (6)$$

$\varepsilon_V = 0$ relaksatsiya vaqti uchun (2 – 6) larni hisobga olib quyidagi ifodani olamiz

$$\tau_{VT} = \left[Z \frac{\overline{\Delta E_V}}{\hbar\omega} \left(\exp \frac{\hbar\omega}{kT} - 1 \right) \right]^{-1} \quad (7)$$

$$\overline{\Delta E_V} = \hbar\omega P_{01} \quad (8)$$

To'g'ri P_{01} va teskari o'tish P_{10} ehtimolliklari detal muvozanat prinsipi bilan quyidagicha bog'langan.

$$P_{01} = P_{10} \exp\left\{-\frac{\hbar\omega}{kT}\right\} \quad (9)$$

ni e'tiborga olib tebranma redaksasiya vaqti uchun quyidagi ifodani olamiz.

$$\tau_{VT} = \left[Z P_{10} \left(1 - \exp \left\{ -\frac{\hbar\omega}{kT} \right\} \right) \right]^{-1} \quad (10)$$

$\overline{\Delta E_V}$ - yoki P_{0n} ni aniqlash uchun atomning ossilyator bilan to'qnashishi to'g'risidagi dinamik masala yechilishi kerak va $\Delta E_V(\nu)$ topiladi. Soddalashtirish maqsadida, tebranma harakat energiyasini uzatish uchun eng qulay bo'lgan to'qnashish konfiguratsiyasini qarab chiqamiz. A atomning BC molekula bilan to'qnashishini birinchi yaqinlashishda ossilyatorga $F(t)$ g'alayonlantiruvchi kuchning ta'siri sifatida qaraymiz [1,2,4,8].

Ossilyatorning, massa markazi sanoq sistemasiga nisbatan, majburlovchi $F(t)$ kuch ta'siridagi harakatini ifodalovchi harakat tenglamasini quyidagicha yozamiz:

$$\ddot{y} + \omega^2 y = \frac{1}{m} F(t) \quad (11)$$

Uzatilgan (berilgan) ΔE_V energiyaning qiymati quyidagi ifodadan aniqlanadi.

$$\Delta E_V = \frac{m}{2} (\dot{y}^2 + \omega^2 y^2) \Big|_{t \Rightarrow \infty} \quad (12)$$

(12) ifoda umumiy holda ham integrallanishi mumkin buning uchun (12.) ni quyidagi ko'rinishda qayta yozamiz.

$$\frac{d}{dt} (\dot{y} + i\omega y) - i\omega (\dot{y} + i\omega y) = \frac{1}{m} F(t) \quad (13)$$

(13) ning yechimini aniqlab, ΔE_V uchun quyidagi ifodani olamiz

$$\Delta E_V = \frac{m}{2} \left(\xi^2 \right) \Big|_{t \Rightarrow \infty} \quad \text{yoki} \quad \Delta E_V = \frac{1}{2m} \left| \int_{-\infty}^{\infty} F(t) e^{-i\omega t} dt \right|^2 \quad (14)$$

Shunday qilib berilgan energiya $F(t)$ kuchning chastotasi sistemaning xususiy chastotasiga teng bo'lgan Fure komponentasi kvadrating moduli bilan aniqlanar ekan. Boshqacha qilib aytganda, chastotasi sistemaning xususiy chastotasiga teng bo'lgan, Fure komponentagina tebranma erkinlik darajalarini g'alayonlantirish (uyg'otish) uchun samarali bo'lar ekan. ΔE_V ni xisoblash uchun $F(t)$ kuchning aniq ko'rinishini aniqlovchi molekulararo o'zaro ta'sir potensialining ko'rinishini konkretlashtirish zarur.

Hisoblashlar natijasida $\Delta E_V \approx \exp\{-2\omega\tau_{CT}\}$ (15) ko'rinishda aniqlanadi.

$\omega\tau_{CT} \gg 1$ (16) $\omega\tau_{CT}$ kattalik adiabatik faktor bilan mos keladi. Demak molekularning tebranma erkinlik darajalarining g'alayonlanish (uyg'onish) jarayoni ko'pchilik molekular uchun adiabatik to'qnashishlarda bo'ladi. Bu holda tebranma erkinlik darajalariga beriladigan energiya umumiy nazariyaga asosan eksponensial kichik natija bo'ladi. ΔE_V ni molekular aro o'zaro ta'sir uchun aniq hisoblashlar $V = C \exp(-ar_{AB})$ (17)

Bu yerda $r_{AB} = R - \lambda Y$ - A va B atomlarning massa markazlari orasign masofa. Bu holda:

$$F(t) = -a \frac{\mu v^2}{2} \frac{m_C}{m_B + m_C} S ch^2 \frac{a v t}{2}, \quad (18)$$

ΔE_V uchun esa quyidagi ifoda olinadi

$$\Delta E_V = \frac{a^2 \mu^2 v^4}{(m_B + m_C)^2 8m} \left(\frac{4\pi\omega}{a^2 v^2} \frac{1}{sh \frac{\pi\omega}{av}} \right)^2 \quad (19)$$

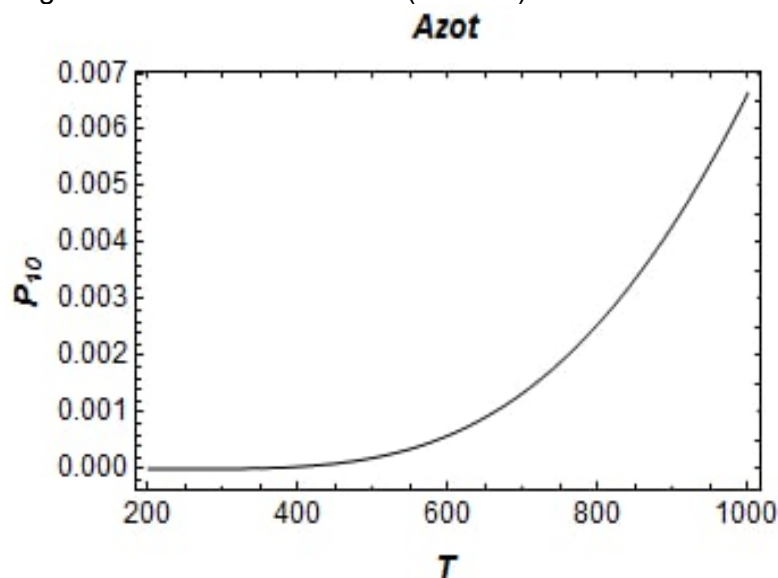
ifoda $\frac{\pi\omega}{av} \gg 1$ shart bajarilganda $\Delta E_V = \frac{8\pi^2 \omega^2 \mu^2 m_C^2}{(m_B + m_C)^2 a^2 m} \exp\left\{-\frac{2\pi\omega}{av}\right\}$ (20) ifodaga

o'tadi. [1-5].

Gazlarda tebranma relaksatsiyaning, VT-almashinish ehtimolligini hisoblash formulasi umumiy ko'rinishda quyidagicha yoziladi.

$$P_{10} = 8P_0 P_C V_{10}^2 \left(\frac{\pi}{3}\right)^{\frac{1}{2}} \left[\frac{2\pi\mu\omega}{\alpha^2 \hbar}\right]^2 \chi^{\frac{1}{2}} \exp\left[-\left(3\chi - \frac{\hbar\omega}{2rT} - \frac{\varepsilon}{\kappa T}\right)\right] \quad (21)$$

(21) formula asosida VT- ilgarilanma – tebranma energiya almashinish ehtimolligini hisoblaymiz. Natijada ilgarilanma – tebranma energiya almashinish ehtimolligining temperaturaga bog‘lanish grafigini azot gazi uchun chizish mumkin. (Rasm.1).

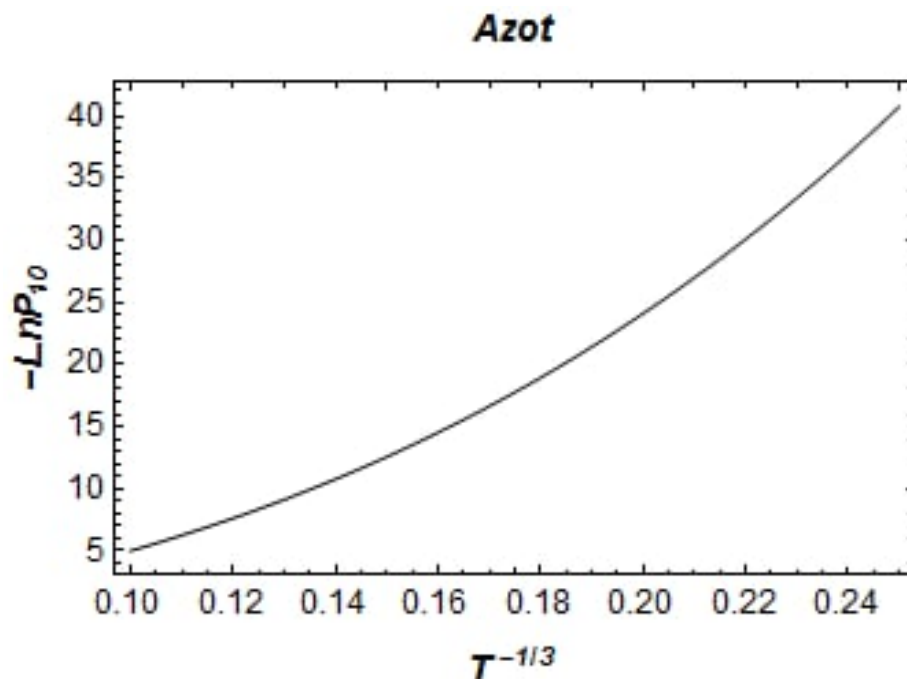

Rasm 1. Gazlarning ilgarilanma-tebranma energiya almashinish ehtimolligining temperaturaga bog‘lanish grafigi.

Ko‘rinib turibdiki bog‘lanish grafigi egri chiziqdan iborat. Ma‘lumki temperaturaviy bog‘lanishning ko‘rinishi asosan (21) formuladagi $\exp(-3\chi)$ bilan aniqlanadi.[2,3,6-8]

$$\chi = \left(\frac{\pi^2 \mu \omega^2}{2\alpha^2 \kappa T}\right)^{\frac{1}{3}} \quad (22)$$

Agar $\ln P_{10}$ ning $T^{-\frac{1}{3}}$ bog‘lanish grafigini chizsak bog‘lanish to‘g‘ri chiziqdan iborat bo‘ladi. (Rasm.2).

Rasm.2 Gazlarning tebranma-ilgarilanma energiya almashinish ehtimolligining temperaturaga bog'lanish grafigi.

XULOSA

Xulosa qilish mumkinki, azot gazi uchun ham tebranma-ilgarilanma energiya almashinish

ehtimolligi $\ln P_{10}$ ning $T^{-\frac{1}{3}}$ ga bog'lanishi to'g'ri chiziqdan iboratligini ifodalaydi va bu natija Landau- Teller tomonidan olingan natijani tasdiqlaydi.

Qaralayotgan temperatura intervalida olingan natijalar gazlarda tebranma relaksatsiya vaqtining ham $T^{-\frac{1}{3}}$ ga bog'lanishining to'g'ri xisoblanganligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Статистическая физика, М.Наука, 1986.
2. Гордиец Б. Ф.Осипов А.И., Шелепин Л.А. Кинетические процессы в газах и молекулярные лазеры.- М.Наука, 1980 г.
3. Ступоченко Е.Е., Лосев С.А., Осипов А.И., Релаксационные процессы в ударных волнах, - М.Наука, 1965.
4. Никитин Е.Е. Теория элементарных атомно - молекулярных процессов в газах. – Химия, 1990г.
5. Никитин Е.Е., Осипов А.И. Колебательная релаксация в газах. - М. ВИНТИ, 1987г..
6. Семиохин И.А., Страхов Б.В, Осипов А.И. Кинетика химических реакций .- М. МГУ, 1995, 351 с.,
7. Воскобойников Ю.Е., Задорожный А.Ф., Литвинов Л.А., Черный Ю.Г., Основы вычислений и программирования, Новосибирск, 2012, 218 с.
8. Осипов А.И., Саматов Г.Б. О механизме колебательной релаксации в жидкостях.- Ж.физ.химия, 1991, т,55, №5, 1186-1189,